

*Ж. В. Петрочко,
канд. пед. наук*

*ZHANNA V. PETROCHKO,
Ph. D. in Pedagogics*

**ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ
ПРО СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ
ЗА ПІДСУМКАМИ 2003 РОКУ
«ПРОБЛЕМИ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА
БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ДІТЕЙ»**

В Україні основні підходи до осмислення та реалізації прав дітей, визначених міжнародними нормами та вітчизняним законодавством, протягом останнього часу істотно змінилися. Це пов'язано з розвитком державної політики щодо дітей, удосконаленням національного механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, становленням інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами.

Для оцінки ситуації стосовно становища дітей в Україні Державним інститутом проблем сім'ї та молоді спільно з іншими науковими установами, органами державної влади та громадськими організаціями підготовлено 6 Державних доповідей, у кожній з яких ставилися гострі проблеми в царині захисту прав дітей.

Сьогодні в Україні набула загальнодержавного значення, стала предметом стурбованості і посиленої уваги широких кіл громадськості, органів державного управління та місцевого самоврядування проблема дитячої бездоглядності і безпритульності. Феномен дитячої бездоглядності та безпритульності не може залишати байдужим жодного свідомого громадянина України, оскільки у фізичній та моральній занедбаності дітей криється джерело небезпеки для розвитку культури, майбутнього здоров'я народу та його моральності.

Актуальність проблеми визначила тему Державної доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року – «Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні». Її мета – дослідження проблем бездоглядних і безпритульних дітей, які виховуються в умовах вулиці, аналіз діяльності держави щодо її розв'язання; привернення уваги суспільства до існуючих труднощів та прогнозування подальшого розвитку державної політики у цій сфері. Завдання Доповіді:

- аналіз феномену дитячої бездоглядності та безпритульності, становища дітей, які перебувають у несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях;
- виявлення причин поширення бездоглядності і безпритульності дітей;
- з'ясування наслідків бездоглядності і безпритульності дітей як соціального явища;
- аналіз законодавчого забезпечення прав бездоглядних і безпритульних дітей в Україні відповідно до міжнародних нормативних документів;
- вивчення реальних можливостей держави щодо забезпечення прав бездоглядних і безпритульних дітей;
- характеристика діяльності і механізмів взаємодії державних органів та недержавних організацій щодо захисту й забезпечення дотримання прав дітей;
- формулювання рекомендацій щодо поліпшення забезпечення прав бездоглядних і безпритульних дітей, профілактики цього явища.

Для підготовки доповіді використані результати соціологічних досліджень, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді спільно з Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень. Для аналізу окремих питань використано результати досліджень у рамках програми ШЕК, яка реалізується за координації Міністерства праці та соціальної політики України, та досліджень, проведених у 2003 р. науковцями АПН України.

У результаті проведеної роботи авторський колектив дійшов висновку, що, проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності – це віддзеркалення політико-економічних та культурних негараздів перехідного етапу розвитку суспільства. Це сукупність великих трагедій, яких зазнають маленькі громадяни нашої країни. Вони опинилися на вулиці у період формування світогляду, цінностей, життєвих орієнтирів, соціальних навичок.

Загалом ситуація навколо явища бездоглядності та безпритульності дітей характеризується відсутністю очевидних позитивних результатів – кількість дітей вулиці фактично не зменшується – і продовжує розвиватися за своїми принципами і закономірностями.

Феномен бездоглядності і безпритульності дітей – складний, важко досліджуваний. Загальна картина на вулицях міст – фрагментарна, неповна, оскільки належним чином не відпрацьована система соціального моніторингу. До умовних категорій бездоглядних і безпритульних дітей, які виховуються в умовах вулиці, належать такі, які не мають батьків і живуть на вулиці, – діти – сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти-втікачі з державних установ; мають батьків, пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці, їхні зв'язки з сім'єю повністю розірвані; мають батьків, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; мають батьків, на вулиці проводять весь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені).

За даними Міністерства внутрішніх справ України, усього за підсумками 2003 р. працівниками міліції до органів внутрішніх справ доставлено 24 тис. неповнолітніх за бродяжництво та 10 тис. за жебракування.

ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ

За даними Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, за 2003 р. у притулках для неповнолітніх перебувало 28 432 вихованців (у 2000 р. – 27 773, 2001-му – 28 477, 2002-му – 30 007). Кількість дітей, які потрапляють до притулків для неповнолітніх, останні три роки практично не змінюється, за винятком певного сплеску 2002 р. У 2003 р. з причин бродяжництва, бездоглядності, жебракування потрапило до притулку для неповнолітніх 15 634 дитини, конфлікту в сім'ї – 3637, особистого звернення – 2650, вилучено із сім'ї кримінальною міліцією – 5842, загубилися, були підкинуті – 696 дітей.

На виконання Державної програми запобігання дитячій бездоглядності з ініціативи Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді та за підтримки ЮНІСЕФ розроблено програмно-інформаційний комплекс для автоматизації діяльності служб у справах неповнолітніх, яким, зокрема, передбачається створення комп'ютерної бази даних про дітей кризових категорій. Це дасть можливість удосконалити облік бездоглядних і безпритульних дітей, а також комплексно розв'язувати проблеми неповнолітніх, забезпечувати взаємодію і взаємоінформування між різними органами виконавчої влади, причетними до вирішення долі кожної конкретної дитини. Бездоглядні та безпритульні діти в Україні – це переважно особи до 14 років. «Самостійно» діти йдуть з дому, починаючи з 6–7 років. Це підтверджується і віковими характеристиками вихованців притулків для неповнолітніх. Так, у 2003 р. в притулках перебувало 3813 (13 %) дітей віком від 3 до 7 років, 17 907 (63 %) – від 7 до 14 років, 6712 (24 %) – від 15 до 18 років.

Серед бездоглядних, а особливо серед безпритульних дітей частка хлопців вища, ніж частка дівчат. Зокрема під час звітного періоду в притулках для неповнолітніх перебувало 19 024 (67 %) хлопців і 9408 (33 %) дівчат. Подібне співвідношення зберігається у всіх вікових групах дітей.

Бездоглядні та безпритульні діти активно мігрують з регіону в регіон. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2002–2003 рр. було вилучено з вулиці 5,8 тис. неповнолітніх – втікачів з інших регіонів: найбільше із Закарпатської (740), Донецької (544), Київської (482), Кіровоградської (340) областей, з Автономної Республіки Крим (342). Міські діти дещо більше від своїх сільських однолітків мігрують по країні (у 2003 р. в притулках для неповнолітніх перебувало 17 319 міських та 11 113 сільських дітей). Загалом у 2003 р. на 3 % у порівнянні з 2002 р. відбулося збільшення кількості дітей із сільської місцевості.

Головною ознакою соціального неблагополуччя сімей, з яких діти йдуть на вулицю, є алкоголізм батьків.

За даними Міністерства України у справах сім'ї та молоді, із 28 432 вихованців, які перебували у притулку протягом 2003 р., 6525 дітей мають повну, 14 751 дитина – неповну сім'ю. 3801 дитина виховувалася у функціонально спроможній сім'ї і 17 521 – у функціонально неспроможній (неблагополучній) сім'ї.

У цілому через сімейне неблагополуччя до притулків для неповнолітніх у 2003 р. було влаштовано 17 521 (62 % від загальної кількості) дитину, що на 645 неповнолітніх більше, ніж у 2002 р. (16 876). Потрібно зазначити, що з неповних сімей частіше йдуть на вулицю саме хлопчики, тоді як з повних сімей –

дівчатка (із тих, хто має повну сім'ю, у притулках для неповнолітніх перебувало 3677 хлопчиків (19,3 % від загальної кількості хлопчиків – вихованців притулків) і 2848 дівчаток (30,3 % від загальної кількості дівчаток – вихованок притулків).

Із благополучних сімей дитина йде з дому на вулицю на ґрунті конфліктів з батьками переважно у період кризи перехідного віку – 12–13 років.

За даними Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, серед усіх вихованців притулків для неповнолітніх у 2003 р. практично здоровими були лише 9774 дитини (34 %), з них 6635 хлопчиків (35 % від загальної кількості хлопчиків) і 3139 дівчаток (33 % від загальної кількості дівчаток).

Аналіз стану здоров'я вихованців притулків для неповнолітніх засвідчує зростання захворюваності дітей на інфекційні хвороби, які мають соціально обумовлений характер: туберкульоз (2002 р. – 42 дитини, 2003 р. – 218), безсимптомне носійство вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ) (2002 р. – 1 дитина, 2003 р. – 16) та сифіліс (2002 р. – 74 дитина, 2003 р. – 88).

Викликає занепокоєння рівень освіти безпритульних і бездоглядних дітей, які виховуються в умовах вулиці. За даними Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, серед 24 619 вихованців притулків для неповнолітніх 2003 р. у віці від 7 до 17 років: 5003 (20 %) дитини мали незакінчену початкову загальну освіту, 4169 (17 %) – початкову загальну освіту, 9361 (38 %) – незакінчену базову загальну освіту, 1725 (7 %) – базову загальну освіту, 1791 (7,3 %) – не навчалися взагалі, 1615 (6,7 %) – не навчалися більше року.

У порівнянні з 2002 р. кількість дітей, які не навчалися взагалі, зменшилася майже на 500 осіб. Однак у Чернігівській області таких серед дітей вулиці 12,3 %, у Львівській – 21,7 %, Закарпатській – 20 %, Чернівецькій – 17,2 %. Кожна п'ята дитина, що перебувала в притулках м. Севастополя, Луганської, Харківської областей, кожна третя дитина з тих, що перебували в притулках Автономної Республіки Крим, Вінницької, Київської, Одеської, Сумської областей, мала лише незакінчену початкову загальну освіту.

З метою вивчення ставлення населення України до проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у березні 2004 р. було проведено опитування громадян старших 18 років. З'ясувалося, що переважна більшість опитаних вважає, що ситуація в Україні щодо бездоглядних і безпритульних дітей надзвичайно гостра, безпритульні – глибоко нещасні діти, які опинилися на вулиці внаслідок певних обставин, і співчувують цим дітям. Однак тільки у третині випадків співчуття доповнюється намаганням чимось їм допомогти. Приблизно кожен десятий респондент демонструє або байдуже ставлення до безпритульних дітей, або негативно ставляться до них через їх схильність до хуліганства і правопорушень.

Реально надає допомогу таким дітям лише третина опитаних, водночас, готовність допомогти грошми висловила чверть опитаних, а продуктами, одягом, взуттям тощо – майже втричі більше. В ситуації, коли безпритульна дитина щось просить, досить небагато тих, хто намагатиметься якось вирішити проблемну ситуацію, звернувшись до відповідних державних установ, хоча опитані порівняно добре обізнані, які організації, заклади можуть допомогти бездоглядним і безпритульним дітям.

ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ

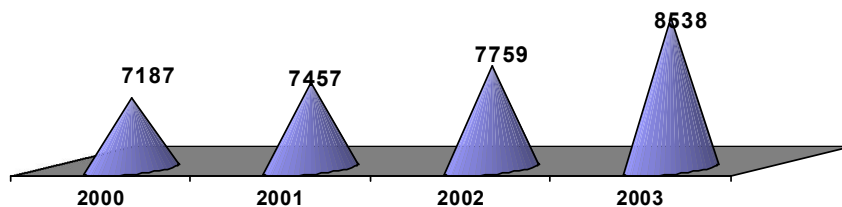
Заражені «вільним життям», з досвідом вживання токсичних речовин чи алкоголю, відчуваючи «опіку» з боку дорослих, які експлуатують їхню працю, діти звикають до умов вулиці. У великих містах з'являються нові угруповання одиноких, покинутих батьками, школою, іншими державними інституціями дітей, яких об'єднує відчай, агресія. Вони живуть своїм життям, визнають свої закони.

Заперечення позитивного досвіду попередніх поколінь, відсутність реальних ідеалів і перспектив, брак підтримки в подоланні проблем підліткового періоду, нестача любові та розуміння – ось далеко неповний перелік факторів, що виштовхнули дитину на вулицю. У кожного з дітей існує своя мотивація виходу на вулицю, однак основними причинами поширення цього явища в Україні стали: неблагополучна соціально-економічна ситуація в країні, трудова міграція дорослого населення; загострення проблем інституту сім'ї; поширення серед населення пияцтва та наркоманії; збільшення числа незайнятих дітей та підлітків; зниження доступності послуг установ, що забезпечують змістовне, розвиваюче дозвілля дітей; послаблення виховної функції школи та позашкільних закладів тощ.

Сьогодні Україна належить до країн з низьким рівнем матеріального добробуту, основними ознаками якого є незадовільні стандарти оплати праці, низька частка трудових надходжень в бюджеті сімей, висока питома вага натуральної складової в доході, переважання в структурі витрат домогосподарства харчової складової і недостатня питома вага витрат на непродовольчі товари та послуги. Найбільше відчувають матеріальні нестатки сім'ї з дітьми, які протягом усього перехідного періоду перебували в найгіршому матеріальному становищі. На фоні загальноукраїнських тенденцій вони мають нижчі показники доходів та витрат, гірші кількісні та якісні показники харчування.

Проблема низького рівня матеріального добробуту обтяжується невирішеними питаннями забезпеченості населення житлом, обладнання його необхідними зручностями та розвитком соціальної інфраструктури населених пунктів, становищем на ринку праці, рівнем економічної активності, зайнятості та безробіттям громадян, невідповідними обсягами фінансування соціальних процесів у державі.

Однією із головних причин бездоглядності і безпритульності дітей є криза сім'ї: ослаб її авторитет і виховний потенціал, руйнуються традиційні моральні норми, втрачаються фундаментальні людські цінності, збільшується кількість дітей, постраждалих від жорстокості батьків, психічного, фізичного і сексуального насильства, занедбаних, виснажених, знедолених. Реалії сьогодення, втрата виховних орієнтирів та ідеалів, суб'єктивні і об'єктивні труднощі призводять до збільшення кількості функціонально неспроможних сімей. Відповідно щороку зростає кількість дітей, які були відібрані у батьків через невиконання ними батьківських обов'язків.

Вис. 1. Кількість дітей, які були відібрані у батьків (з позбавленням батьківських прав і без позбавлення батьківських прав), за даними Державного комітету статистики України

Протягом 2003 р. підрозділами кримінальної міліції у справах неповнолітніх, службами у справах неповнолітніх виявлено понад 16 тис. неблагополучних сімей, 2,6 тис. осіб винесені офіційні попередження.

За невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей (стаття 184 КпАП) щорічно працівниками міліції складається близько 20 тис. адміністративних протоколів. У 2003 р. їх складено 18,7 тис. Крім того, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх оформляється до 3 тис. подань щодо позбавлення батьківських прав.

Про певну кризу інституту сім'ї в Україні свідчать також відомості про кількість злочинів, кримінальні справи за якими порушені за статтями Кримінального кодексу України, що наведені нижче.

Статті Кримінального кодексу України	2001	2002	2003
Побої і мордування (ст. 126)	114	75	56
Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137)	3	11	13
Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166)	5	127	338

Діти, які опинилися на вулиці з вини дорослих, щоб вижити, вдаються до обману, крадіжок, зазнають принижень. Потік нової інформації, нових технологій і технічних досягнень, модних віянь і невизначене майбутнє – все це залишає у бездоглядних і безпритульних дітей гірке відчуття неможливості мрії, до якого додаються заздрість і образа. Наслідком стає девіантна поведінка неповнолітніх (поширення тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії в дитячому середовищі, зростання дитячої злочинності), факти експлуатації праці дітей, торгівля неповнолітніми. Йде процес втягнення підлітків у кримінальний бізнес, жебракування, рекет, проституцію.

Характерною особливістю останніх років є зміна структури злочинності неповнолітніх у бік зростання корисливих протиправних діянь (найпоширенішим злочином залишаються крадіжки). Небезпечною є тенденція до розширення участі дітей у злочинній діяльності спільно з дорослими.

Державними організаціями в Україні здійснюється низка заходів з метою профілактики та подолання явища бездоглядності та безпритульності дітей: створено значне нормативно-правове підґрунтя для розвитку закладів соціального захисту дітей (і що дуже важливо – центрів соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх), дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей; проводяться спільні рейди та операції з метою вилучення бездоглядних і безпритульних дітей з вулиці, охоплення їх навчанням, різними профілактичними заходами; впроваджуються альтернативні форми навчання дітей, у навчальних закладах введено посади практичного психолога та соціального педагога; активізувалася науково-дослідницька робота з вивчення явища бездоглядності та безпритульності; погашено заборгованість з виплат державної допомоги сім'ям з дітьми тощ. Активну роботу ведуть недержавні організації, які вбачають своїм обов'язком допомогти державі у вирішенні проблем дитячої бездоглядності та безпритульності.

Однак роботу щодо запобігання цьому явищу та реабілітації дітей вулиці слід визначити недостатньою. Серед причин неефективності заходів основними можна назвати такі: існує певна міжвідомча розмежованість та нескордированість у розв'язанні одних і тих же проблем; відсутні єдині підходи як до організації діяльності закладів, так і в підготовці кадрів; належним чином не налагоджена профілактична робота з сім'ями, дітьми з девіантною поведінкою; не відповідає вимогам сьогодення система опіки й піклування в Україні; не відпрацьована єдина ефективна реабілітаційна система соціального захисту дітей від першого контакту, від соціального супроводу дитини у притулку для неповнолітніх до соціального супроводу сім'ї після повернення у неї «втікача»; не розгорнута широка і раціонально організована підтримка громадських ініціатив тощ.

Не дозволяє оперативно вирішувати проблеми бездоглядних і безпритульних дітей низький рівень кадрового забезпечення відповідних служб, поінформованості спеціалістів щодо нових та ефективних технологій роботи з дітьми, недосконалість механізмів забезпечення дотримання прав дітей.

Як переконані автори Доповіді, з метою запобігання та подолання проблем бездоглядності та безпритульності дітей в Україні необхідно забезпечити удосконалення чинного законодавства стосовно дітей в Україні. Мається на увазі: розробити нормативи фінансового забезпечення утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форм їх влаштування; прийняти нову редакцію Правил опіки (піклування) над дітьми; вдосконалити нормативно-правові акти стосовно сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, створення прийомних сімей тимчасового перебування дітей, батьки яких виїхали на заробітки, ВЛЛ-інфікованих дітей; розробити проект законодавчих засад для введення інституту Уповноваженого з прав дитини та ін.

У напрямі покращення роботи з сім'єю необхідно вжити додаткових заходів щодо професійного виявлення безвідповідальності батьків або осіб, які їх замінюють, посадових осіб за неналежне виховання дітей, порушення їхніх прав; збільшити витрати на соціальний супровід неблагополучних сімей з огляду на виключну значущість цих заходів для профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності; забезпечити здійснення соціального супроводу молодих сімей, сімей, в яких виховуються діти-інваліди, вжити заходів щодо своєчасного надання їм допомоги.

Надзвичайно важливо вирішити питання про відкриття за потребою регіонів центрів матері і дитини, інших закладів соціального спрямування для здійснення соціального супроводу різних категорій сімей; розвивати служби підтримки сім'ї; посилити здійснення профілактики раннього сирітства дітей.

Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей не можна вирішити без реформування державної системи опіки над дітьми та соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Надзвичайно важливим кроком на шляху подолання явища є поширення та підтримка сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Потрібно зазначити, що розвиток мережі різних закладів соціального захисту неповнолітніх, працівники яких були б здатні зрозуміти потреби дитини, запропонувати їм альтернативу для самореалізації, самовизначення, самозабезпечення, – найдійовіший крок держави у подоланні явища бездоглядності і безпритульності дітей на сучасному етапі. Водночас зазначена робота не повинна стримувати розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, чи підмінити заходи з профілактики бездоглядності та безпритульності дітей.

Долаючи проблему, потрібно: проаналізувати відповідність мережі закладів соціального захисту неповнолітніх (притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психічної реабілітації, кризових центрів, реабілітаційних центрів для наркозалежної молоді тощо) потребам регіонів; розширити мережу центрів соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх відповідно до потреб; вирішити питання відкриття в кожній області центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, хворих на наркоманію та алкоголізм. З метою оптимізації мережі загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації потрібно вивчити питання ефективності їх діяльності та можливості створення на їх базі відділень реабілітації для дітей з різними формами девіантної поведінки; створити належні умови утримання та виховання дітей у притулках для неповнолітніх, впровадити у їх діяльність нові реабілітаційні технології роботи з дітьми.

Необхідно підтримати створення центрів соціального захисту дітей вітчизняними та міжнародними громадськими організаціями, благодійними фондами; стимулювати розвиток мережі недержавних притулків.

Безперечно, у даній статті окреслено лише окремі заходи щодо профілактики та подолання проблеми. За будь-яких обставин основні зусилля держави повинні бути зосереджені на профілактичній роботі, спрямованій на подолання причин поширення явища бездоглядності та безпритульності дітей. Серед її головних завдань – озброєння батьків та дітей знаннями, навичками поведінки

ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ

в складних життєвих ситуаціях, вміннями долати конфлікти, стреси, розпізнавати небезпеки і загрози та запобігати жорстокості, насильству.

Першочерговим завданням вуличної соціальної роботи повинно стати заохочення, переконання дитини повернутися в сім'ю, продовжити навчання, знайти способи самовизначитися та самореалізуватися поза вуличним середовищем.

Перекладати сьогодні вирішення проблем бездоглядності і безпритульності дітей цілком лише на плечі держави – значить проявити недалекозорість чи байдужість до майбутнього своєї країни. Значний внесок у вирішення соціальних проблем дитинства здатна і повинна зробити громадськість.

Соціальна робота з дітьми вулиці має враховувати комбінування різноманітних факторів: наявність та характеристика сім'ї, тривалість перебування дитини на вулиці, її індивідуальні якості. Найголовніше – повернути бездоглядним та безпритульним дітям відчуття безпеки та відновити довіру до суспільства, створивши всі необхідні умови для виховання та розвитку, оточивши їх атмосферою особливої уваги і турботи.

Скільки ж повинна пережити дитина, щоб вибрати вулицю своєю домівкою! За лускою грубості, невихованості, зухвальства у переважної більшості бездоглядних і безпритульних дітей сховані вразлива душа, що сподівається на чудо, віра у справедливість, в романтику пошуків щастя. Адже вони – діти і борються з усіх сил за право жити, навіть якщо для цього доводиться стати в опозицію до вимог, традицій і моральності соціуму. І якщо ми хочемо їх зрозуміти й допомогти, то, принаймні, повинні повірити в це.

-
1. Державна доповідь «Про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 року): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування». – УІСД, 2000. – 138 с.
  2. Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні: Праця дітей в Україні. – УІСД, 2001. – 127 с.
  3. Захист і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей: Тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: ДПСМ, 2002. – 160 с.
  4. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: ДПСМ, 2003. – 232 с.
  5. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: Тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: ДПСМ, 2004. – 240 с.

Подано до редакції 20.05.2005 р.